

Український переклад термінології німецької гуманітаристики

У цьому числі «Філософської думки» ми розпочинаємо рубрику «Український переклад термінології німецької гуманітаристики». Матеріалами для цієї рубрики мають стати записи науково-термінологічних семінарів, які відбуваються в Гете-Інституті в Києві. Модерує всі семінари доктор філософських наук, перекладач Вахтанг Кебуладзе. Взяти участь у них запрошені найвідоміші українські перекладачі німецькомовної фахової літератури у сфері філософії та гуманітарних наук. Перший семінар, присвячений проблемам перекладу термінології німецької класичної філософії, відбувся в грудні 2015 року. Пропонуємо увазі читачів короткий запис головних виступів на цьому семінарі.

ТЕРМІНОЛОГІЯ НІМЕЦЬКОЇ КЛАСИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Вахтанг Кебуладзе: Сьогоднішній семінар присвячено обговоренню термінології німецької класичної філософії. З огляду на те, що українською мовою вже перекладено «*Phänomenologie des Geistes*» Гегеля і майже всі головні твори Канта, ми вирішили зупинитися на обговоренні термінів, які входять до широкого наукового обігу саме через твори цих філософів. Спочатку я представлю кілька проблем перекладу Кантової термінології й ми їх обговоримо, потому аналогічну презентацію проблем, пов'язаних із перекладом поняттєвого апарату Гегеля, зробить Андрій Богачов, і ми матимемо також їх обговорити.

В українській філософії немає консенсусу щодо того, як перекладати Кантове поняття «*Ding an sich*» — «річ-у-собі» чи «річ-сама-по-собі». Часто можна почути, як викладачі філософії і студенти філософських факультетів вживають перший варіант, хоча видається, що другий адекватніше відтворює сенс німецького оригіналу.

Існує також проблема перекладу українською Кантових понять «*Verstand*» і «*Vernunft*». В україн-

ському перекладі «Критики чистого розуму» Ігоря Бурковського скальковано російський варіант перекладу цих понять: *Verstand* як «рассудок», а *Vernunft* як «разум», отож перекладено *Vernunft* як «розум», а *Verstand* як «розсуд» / «розсудок». Однак таке перекладацьке рішення, по-перше, упроваджує непотрібну кальку з російської «розсудок», по-друге, відтворює одне поняття двома, по-третє, співвідношення Кантових понять перевертає догори дригом, адже німецьке слово *Verstand* походить від *verstehen* («розуміти») — «розуміють розумом». Тому *Verstand*, мабуть, слід перекласти як «розум». Можливим варіантом перекладу *Vernunft* є архаїзм «ум». Тут підказкою нам може слугувати переклад англійською, якій на відміну від німецької бракує двох термінів. Англійською ключові Кантові поняття перекладені у такий спосіб: «*Vernunft*» як «*reason*», а «*Verstand*» як «*Understanding*», дослівний переклад якого українською — це розуміння.

Ще одним проблемним терміном, який дуже активно вживає Кант, є поняття «*Einbildung*». Цей термін традиційно перекладають як «уява», що спантеличує з огляду на те, що інший ключовий філософський термін «*Vorstellung*» слушно перекладають як «уявлення». Виникає хибне враження, що уявлення — це акт уяви. Натомість, уява — це модус уявлення. Уявлення — це ширше за уяву поняття, адже модусами уявлення є також сприйняття, пригадування, очікування тощо. Тому я пропоную перекладати поняття «*Einbildung*» архаїзмом «виображення», зберігаючи питомий етимологічний зв'язок зі словом образ, адже виображення (*Einbildung*) — це здатність створювати образ (*Bild*).

Всі Кантові складні іменники, що містять слово «*Kraft*» («сила») пропоную перекладати словосполучкою, що складається з поняття «сила» й відповідного дієслова: «*Urteilkraft*» — «сила судити», «*Einbildungskraft*» «сила виображати» тощо.

Віталій Терлецький. «*Ding an sich*» — це одне із базових понять Кантової теорії, яке в жодному разі не можна кваліфікувати як «метафору». Як на мене, проблема полягає не стільки в тому, як його перекласти — як «річ у собі» чи як «річ сама по собі», скільки в тому, як його конкретно і водночас когерентно тлумачити. На сьогодні викристалізувалися дві лінії інтерпретації поняття: 1) традиційне прочитання трактує його як якусь «трансцендентну сутність»; 2) сучасний підхід бачить у ньому «інший [порівняно з явищами] спосіб розгляду» тієї самої речі. Піонерське дослідження Герольда Прауса «Кант і проблема речей самих по собі» (1974) відіграло вирішальну роль у формуванні останньої, так званої «двоаспектної інтерпретації», а розвідки Генрі Елісона посприяли її поширенню в науковому світі і навіть фаворитизували її¹. Для нашого контексту вагомою є статистика слововжитку Канта,

---

¹ Докладніше про ці «конкуруючі» способи тлумачення див.: Willaschek M. (2001) Die Mehrdeutigkeit der kantischen Unterscheidung zwischen Dingen an sich und Erscheinungen. Zur Debatte um Zwei-Aspekte- und Zwei-Welten-Interpretation des transzendentalen Idealismus, in: *Kant und die Berliner Aufklärung. Akten des IX. Internationalen Kant-Kongresses*,

наведена Г. Праусом, а саме те, що в переважній більшості Кант вживає цей вислів у «довгій формі» як «*Ding an sich selbst*»²; крім того, цей слововжиток дуже часто супроводжують дієслова «розглядати», «брати», «зважати», з чого дослідник робить принциповий висновок: «Звороти «*an sich*» і «*an sich selbst*» утворюють не якісь *адномінальні* визначення до «речі», а *адвербіальні* визначення до «розглянута»³. В світлі такої експлікації розглядуваного поняття його переклад українською як «річ сама по собі» стає цілком обґрунтованим. З іншого боку, слід визнати, що в українських перекладах цього поняття, здається, скрізь дотримано лінію транслювати його саме як «річ сама по собі».

Ігор Бурковський: В українських перекладах «*Ding an sich*» передається як «річ сама по собі». Такий еквівалент головного Кантового терміна дістав схвалення в ході обговорення перекладу «Критики чистого розуму» на засіданні Кантівського товариства, жодних заперечень із цього приводу, наскільки пригадую, не виникало. І я не почув тут переконливих аргументів, що спонукали б відмовитись від цього варіанта в наступних виданнях — навпаки, досить переконливі, як на мене, аргументи пролунали шойно на користь його збереження. Я, зі свого боку, міг би підкріпити їх ще деякими, не менш вагомими. Ці аргументи (вони включають і з'ясування генези того російського «в себе») потребують, однак, досить розлогого викладу та покликать на джерела, отож я відкладу їх оприлюднення на потім — сподіваюся, мені буде надана така можливість.

Віталій Терлецький: Щодо перекладу пари Кантових понять *Verstand/Vernunft* насамперед хочу не погодитися з твердженням пана Вахтанга Кебуладзе, ніби «розсуд» є неологізмом в українській мові, вживаним лише у фразеологізмах на кшталт «на власний розсуд». Навіть «Словник української мови», виданий ще за радянських часів, наводить чотири значення цього слова: 1) рішення, висновок; 2) розмірковування, роздум; 3) тотожність розуму; 4) суд⁴. Саме наявність лексикографічно зафіксованого третього значення спонукала мене при перекладі Кантових «Пролегоменів» транслювати *Verstand* як «розсуд». Водночас серйозним мотивом на користь такого рішення були непоодинокі твердження Канта, що «*Verstand*» є «спроможністю судити» [KrVB 94, 106; Prolegomena § 22]. Попри те варто погодитися, що в українській мові природним є зв'язок між «розумом» і «розуміти», який точно відбиває німецьке «*Verstand*» і «*verstehen*». Але одразу ж виникає проблема, як перекладати «*Vernunft*», що фігурує у заголовку двох «Критик»? Варіант, дискутований останнім часом, пропонує реституювати давньоукраїнське слово «ум». Хоча мовознавці фіксують обмеженість сфе-

Hrsg. von V. Gerhardt, R.-P. Horstmann und R. Schumacher. Berlin, New York, Walter de Gruyter, II, 679 — 690.

² Prauss G. (1977). *Kant und das Problem der Dinge an sich*. 2. verbesserte Aufl. Bonn: Bouvier, 14–15.

³ Ibidem, 23.

⁴ *Словник української мови*: в 11 т. (1977). Київ, Наукова думка, 8, 819.

ри ужитку цього слова в сучасній мові усталеними фразеологічними зворотами (ум за розум заходить) і вжитком у множині (кращі уми), з позиції філософської термінології варто зважити на той момент, що слово «ум» номінально імпліковано в слові «розум», тож потрібне розмежування в такий спосіб не досягне. Стосовно інших варіантів для *Verstand*, то зауважу, що «глузд» цілком доречний і навіть незамінний у певних контекстах, наприклад, коли ідеться про «здоровий глузд» (*gesunder Verstand*).

Варіант перекладу поняття «*Einbildung*» як «виображення» не лише підтримую, а й сам практикував при перекладі книжки Д. Генриха «Свідоме життя» (2006).

Стосовно поняття «*Urteilkraft*» пристаю на пропозицію перекладати всі композитивні поняття, що містять слово *Kraft*, через літерально точне «сила». Єдине моє застереження стосується того, що, оскільки йдеться про поняття, які зазвичай відбиваються іменниками, то при перекладі варто залишати саме іменники, тобто «сила судження», а не «сила судити».

Вахтанг Кебуладзе: Ухвалюючи рішення щодо перекладу таких складних іменників, як «*Urteilkraft*», ми маємо взяти до уваги особливості української та німецької. По-перше, ми часто-густо не маємо адекватних українських відповідників німецьким складним іменникам, а отже, змушені перекладати їх словосполуками. По-друге, для української мови не характерно нагромадження іменників, пов'язаних між собою через родовий відмінок. Тож використання дієслова є більш прийнятним.

Андрій Богачов: Як відомо, Гегель — автор однієї з найдокладніших систем філософської термінології. Навряд чи можна знайти ліпший приклад того, як словник певної теорії цілком визначає її зміст. Однак, про філософію Гегеля можна сказати й протилежне. Ніколи раніше філософська думка не надавала такої ваги послідовній роботі над своєю поняттєвою формою.

На жаль, українській філософській мові тут не пощастило. Не довелося їй вчасно «пройти горно випробувань» мовою Гегеля. Це так попри те, що в ХХ сторіччі філософія в Україні виглядала суцільно «гегелізованою». Справа в тім, що здебільше українською перекладали не німецький вокабулярій Гегеля, а його російський переклад. Проте російський переклад істотно залежав від марксистсько-ленінського словника, який тоді розглядали як удосконалення діалектичної термінології, що її, мовляв, спотворив Гегелів ідеалізм. Уникнути впливу такого потужного мовного середовища, яким був — і почасти залишається — російський марксизм-ленінізм, думаю, надзвичайно складно для українського перекладача творів Гегеля.

Щоб пересвідчитись у цьому, звернімося до найпомітнішої роботи в царині українського перекладання Гегеля, а саме «Феноменології духу», надрукованої 2004 року. Перекладач — Петро Таращук, науковий редактор — професор Юрій Кушаков. Я вважаю, що викликає питання переклад уже самої назви найвідомішого трактату Гегеля. Хоча спочатку здається, що немає підстав сумніватися в цьому перекладі. Адже в назві «*Phänomenologie des Geistes*» маємо термін «феноменологія» — він запозичений, «не перекладається» — і тер-

мін «дух», однозначний відповідник до німецького терміна *Geist*, — ніби однаковий в українській і російській мовах. Проте такий поверховий погляд уводить нас в оману. Якщо український переклад не ґрунтовано на теоретичному знанні сенсу поняття *Geist*, що є принциповим для Гегелевої філософії, переклад навіть назви трактату «*Phänomenologie des Geistes*» зраджує думку Гегеля.

Про що йдеться? Коли П. Тарашук переклав, а професор Ю. Кушаков ухвалив назву як «Феноменологія духу», вони, гадаю, не взяли до уваги особливості української мови, якої, приміром, не має німецька чи російська, але яка ще більшою мірою властива англійській. У нашій мові слово «дух» у родовому відмінку має різні закінчення, залежно від семантики цього слова. Якщо йдеться про людський (суб'єктивний) дух або дух як запах тощо, ми в родовому відмінку кажемо — «духу» («феноменологія духу»), якщо ж йдеться про божественний дух, Святий Дух, кажемо — «духа» («феноменологія духа»). Англійська мова взагалі не має одного терміна зі значенням, подібним до значення німецького *Geist*. Ця проблема перекладу гегелівського терміна *Geist* постає в зіставленні двох англійських перекладів трактату — «*Phenomenology of Mind*» (transl. by J.V. Baillie) та «*Phenomenology of Spirit*» (transl. by A.V. Miller). Як бачимо з назв перекладів, один із перекладачів трактував *Geist* подібно до того, що пропонують П. Тарашук і професор Ю. Кушаков, тобто як англійське поняття *mind*, *розумна властивість людини*; натомість другий перекладач, використавши англійське поняття *spirit*, підкреслив, що предметом Гегелевої «Феноменології» є поступове виявлення формоутворень абсолютного духа, так би мовити, *божественного духа*, себто Абсолюту як основи та змісту буття і пізнання (принцип онто-гносеологічної відповідності).

Очевидно, другий перекладач має рацію. Назва вказує на предмет твору. Тому й українською «*Phänomenologie des Geistes*» слід перекладати як «Феноменологія духа». Таким чином у перекладеній назві віддзеркалено справжній зміст міркувань Гегеля, врешті, головний принцип його теорії — Абсолют.

Гегель будував свою термінологію на підставі головної інновації німецького посткантівського ідеалізму, яка позначалася німецьким словом *Geist*. Тільки збагнувши цю інновацію, читач і перекладач Гегеля здобувають ключ до його термінології та всієї системи, яка враз позбувається позірної суперечливості й надмірної ускладненості.

Отже, ще кілька слів про поняття духа як ключ до термінології Гегеля. Це поняття дає змогу системно об'єднати практичне (предмет — воля) і теоретичне (розум) учення. *Дух — це розум, що воліє*, тобто розум, що воліє розум. Словом, дух постійно прагне відкрити розумність у протилежній до нього реальності, точніше, знімає нерозумність протилежного. Дуже важливо зрозуміти цей Гегелів термін — *зняття (Aufhebung)*. Він аж ніяк не означає відкриття в протилежному того, що в ньому вже є розумним саме по собі, сказати б, є об'єктивним розумом; натомість він означає накидання протилежному більшої розумності, створення в ньому розумнішого через *синтезу* як утілення волі до реалізації тотально розумного.

Якщо так представити поняття духа, воно, зокрема, відкриється нам як позначення способу розвитку в соціальній та суб'єктивній сферах буття. Відповідно, *справжнім благом* є мета волі, прагнути якої є розумним, бо вона загальна, однакова для всіх розумних істот, не індивідуально-випадкова. Розвиток відбувається через дедалі більше узагальнення мети, аж поки вона з *блага* (для мене) перетвориться на *цінність* (для всіх). Те, що здатне стати цінністю, те є справді розумним.

На мій погляд, конче потрібно, перекладаючи Гегеля, бачити цю основу його системи, тобто справді будувати його українську систему термінології на ґрунті поняття *духа як свободи*. Наприклад, саме з окресленого вище змісту поняття духа випливає, що політична свобода, рівність і людська гідність можуть дієво існувати лише для всіх людей водночас, тотально. Політична свобода передбачає як демократію, так і громадську ініціативність. Рівність — як демократію, так і унормовану конкуренцію. Людська гідність — як демократію, так і міцний правопорядок. Звичайно, такі цінності є «одвічні» в сенсі їхньої універсальної розумності, проте вони також історичні в сенсі їхньої дієвості тільки за умови досягнення суспільством високого рівня розвитку, тобто фактичної розумності більшості його членів, які справді збагнули, що надійна свобода може бути тільки свободою більшості, зрештою — свободою всіх, аж ніяк не тільки особистою свободою.

Ясна річ, потребує окремого обговорення ціла низка Гегелевих термінів, які ще не набули потрібної української форми. Скажімо, викликає сумнів переклад гегелівських понять *Verstand* — «тїама», *Sittlichkeit* — «моральність», запропонований П. Тарашуком. Окрім того, докладного обговорення потребує переклад таких понять Гегеля, як *Aufheben*, *Ausbildung*, *Dasein*, *Entfremdung*, *Fürsichsein*, *Gestaltung*, *schlechte Unendlichkeit*, *Vorstellen* тощо.

Ігор Бурковський: Перше правило дистрибуції закінчень родового відмінка **-а/-у:** закінчення **-а** притаманне живим іменникам (і частині неживих), закінчення **-у** — тільки неживим; тобто живі іменники можуть мати тільки закінчення **-а** і в жодному разі не **-у**. Граматична категорія життєвості охоплює не лише денотати, наділені біологічним життям, — туди належать навіть такі іменники, як *небіжчик*, *покійник*, *мрець* тощо. До живих іменників граматично належить і слово *дух* у тому значенні, про яке йшлося в пана Андрія Богачова (тобто насамперед у Гегеля у «Феноменології духа»). Отже, вживання обговорюваного терміна в родовому відмінку з закінченням **-у** є помилковим і неприпустимим. Ця помилка виникла внаслідок того, що «Феноменологію духа» перекладено особою без філософської освіти (що я вважаю теж неприпустимим), а науковий редактор перекладу, шановний Юрій В'ячеславович (мій викладач), знається на німецькій класиці, але в тонкошах української мови не орієнтується. Отож висловлені щойно міркування доктора Андрія Богачова, на моє переконання, є цілком слушними.

Гегелеве дієслово «*aufheben*» з похідними (*Aufhebung*, *Aufgehobenes*) — вельми специфічне, оскільки поєднує відомі протилежні значення (базо-

вим було «підіймати», згодом виникли такі його модифікації, як «підіймати з метою зберегти», звідки — просто «зберегти»; та — по іншій лінії — «знімати (покриття, намет тощо)», а далі, генералізовано, «усувати», «припиняти» й т. ін.). Непоганий його еквівалент є в латині — це згадуване тим-таки Гегелем *tollere*, воно майже не поступається обговорюваному німецькому, поєднуючи такі значення, як «усувати, ліквідувати, знищувати, скасовувати, припиняти» (тут же — і «заперечувати»: згадаймо *modus tollendo tollens*), і «підносити, вивищувати, звеличувати» (у результаті діалектичного переходу, як відомо, категорія підіймається на новий, вищий рівень). Хтозна — може, утворити термін на його базі, *толенція* або що? Можна скористатися й готовим латинізмом *sublation*, *сублація*, широко вживаним в англомовних філософських текстах (та й не лише в англомовних) як загальноприйнятий відповідник гегелівського *Aufhebung* — до речі, цей латинізм утворено від того самого кореня, що й «*tollere*»: sub-(t)l-atio. (Хтось запитував щодо *толерантності* — *tolerare* теж виводиться звідти, його семантична еволюція була така: «піднімати» → «нести, переносити» (метонімічний перехід) → «терпіти», тобто (метафоричний перехід) «переносити» в переносному сенсі — даруйте за тавтологію.) Гегель якраз зазначав, що латинізми є назагал типовими й доречними у філософській термінології на позначення подібних понять. Традиційне (принаймні від Володимира Соловйова) російське *снимать / снятие*, запозичене свого часу й болгарами (*снемане*), є вочевидь не надто вдалим — кращим за нього слов'янським відповідником слід визнати польське *zniesienie*. Варто обдумати можливість *перейняття* останнього — у формі *знесення*, тоді при ознайомленні з ним потрібне буде пояснення, що це слово вжиємо, поєднуючи два його сенси: знищення, руйнування, усунення⁵ — і разом піднесення догори (рос. *вознесение*, з церковнослов'янської мови), що імпліцитно включає також і збереження.

Ще одне рішення — мабуть, не з найкращих — продемонстрував італійський гегельянець А. Вера у своєму французькому перекладі «Малої логіки» — він, так би мовити, розщепив обговорюване поняття на два: в одних місцях передає його словом зі значенням «усувати, скасовувати» (подекуди нагадуючи про специфіку цього «касування»), а там, де на передній план виходить інший, протилежний семантичний компонент, уживає «абсорбувати, абсорбоване».

На закінчення спробую висунути оптимальний проект: либонь, варто було б, уникнувши труднощів вибору, утворити синонімічну пару — з латинізму та його слов'янського відповідника: *сублація* — *знесення* (на кшталт *ка-*

⁵ На жаль, у нас під російським впливом узвичаїлося сприйняття цього семантичного відтінка даного слова в дещо вузкому діапазоні, ніж у польській мові: мало хто пам'ятає, скажімо, про *знесення панщини/кріпацтва* (курйоз: як свідчить історія, це знесення було досить-таки «діалектичним», що в московській, що в австрійській імперії) — крім знесення споруди, зазвичай мало які асоціації спадають на думку. Але це — завада неістотна.

узальність — причиновість чи негація — заперечення). Термінологічна синонімія — звісно, в розумних межах — подекуди буває цілком прийнятною.

Переклад «*Schlechte Unendlichkeit*» як «погана нескінченність» лежить на поверхні. Він, на перший погляд, нібито більш-менш точно передає значення німецького словосполучення, але звучить дещо незграбно, звідки й прагнення замінити його на якийсь кращий. Тут, серед іншого, слід мати на увазі, що в Гегеля виразно простежується зневажливе ставлення до цього поняття — нескінченності, єдино доступної вульгарному (*gemeine*) розумінню. На мій погляд, милозвучнішими за дотеперішню українську версію будуть словосполучки *кепська нескінченність* або *лиха нескінченність* — вони до того ж і яскравіше виражатимуть згаданий пейоративний відтінок. Утім, чи не найвідповіднішим до оригіналу буде варіант *вульгарна* — таким є одне зі словникових значень цього німецького прикметника (надто для першої половини ХІХ сторіччя), і я схиляюся до думки, що Гегель уживав його тут саме в цьому сенсі.

Вахтанг Кебуладзе: Хотів би повернутися до обговорення перекладу Гегелевого поняття «*Sittlichkeit*». З огляду на розрізнення у його «Філософії права» двох фундаментальних понять — «*substanzielle Sittlichkeit*» та «*formale Moral*» — виникає потреба розвести ці поняття. З цією проблемою наш колектив перекладачів під орудою Анатолія Лоя зіткнувся, коли на початку цього сторіччя ми перекладали з німецької твір «Класики політичної думки». Тоді була ухвалена моя пропозиція перекладати поняття «*Sittlichkeit*» як «звичаєвість».

Віталій Терлецький: Якщо пам'ятати про зв'язок між «*Sitte*» та «*Sittlichkeit*», то варіант «звичай» і «звичаєвість» цілком природний і потребує хіба що філософського усталення.

Ігор Бурковський: Термін «звичаєвість» фігурує на сторінках українського перекладу «Критики чистого розуму» 2000 року, причому й перекладачеві не належить пріоритет у його створенні — це слово зафіксоване в 11-томному тлумачному словникові й проілюстроване прикладами його вживання, які датовано 1960-ми роками. Це не затьмарює, однак, заслуг шановного професора Лоя та присутніх і відсутніх тут членів його команди у справі популяризації цього терміна в філософських колах, утвердження його в філософській літературі.

Андрій Богачов — доктор філософських наук, професор кафедри філософії філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ігор Бурковський — кандидат філологічних наук, магістр філософії, старший науковий співробітник відділу загального мовознавства Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України.

Вахтанг Кебуладзе — доктор філософських наук, доцент кафедри філософії філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Віталій Терлецький — кандидат філософських наук, завідувач відділу філософії та геополітики Науково-дослідного інституту українознавства.
